

II

**НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ
РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

*Л.Филипович** (м. Київ)

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Етнологія релігії як відносно нова навчальна дисципліна й окрема галузь релігієзнавства, що виникла в результаті міждисциплінарного дослідження етносу і релігії, вивчає різні аспекти їх взаємодії. По-перше, в рамках етнології релігії вирішуються термінологічно-семантичні проблеми: як визначати і який смисл вкладати в поняття етносу і релігії, етнічної релігії, національної релігії, національної церкви тощо. По-друге, ця наука розглядає онтологічний статус етносу і релігії, тобто те, як можливе існування релігії та етносу в їх взаємозв'язку та взаємодії. По-третє, етнологія релігії ставить і вирішує питання того, чи є релігія неодмінною, органічною ознакою етносу і чим є (в структурному відношенні) релігія щодо етносу і етнос щодо релігії. Досліджуючи функціональність релігії та етносу, етнологія релігії, по-четверте, займається проблемою походження і початків цих двох феноменів: чи вони одно-, а чи різночасові. По-п'яте, з'ясовується вплив релігії на формування етносу і навпаки (як етнос формує свою релігію і які зміни вносить в чужі, приймаючи останні як свої). По-шосте, етнологія релігії визначає ті закономірності, за якими розвиваються етнос і релігія у своїй взаємодії. І останнє, етнологія релігії має спрогнозувати перспективи взаємозв'язків і взаємовпливів етносу і релігії на майбутнє.

Як бачимо, предметне поле етнології релігії - дуже широке. Воно, власне, включає весь сукупний релігійний досвід певних етнічних спільнот, тобто їх релігійні уявлення та релігійну практику, зафіксовані в історії етносу та його релігії пам'ятки матеріальної та духовної культури, що відображають появу і розвиток, природу і характер етнорелігійного зв'язку. Якщо коротко, то етнологія релігії вивчає релігійні аспекти життєдіяльності етносів та етнічні особливості релігійного буття окремої

* Л.Филипович – к.філос.н., старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України

особи-носія певної етнічності або загалом етнічної спільноти. Відтак етнологія релігії покликана виявляти і вивчати взаємозумовлені, складні й суперечливі зв'язки етнічного та релігійного життя.

1. Релігія як одна з етнічних ознак народу

Релігія та етнос - явища, які, незважаючи на відмінність своєї природи, тісно пов'язані між собою онтологічно, історично, функціонально. Цей зв'язок настільки глибокий і тривалий, що постає питання про релігію як одну із етнічних ознак народу.

Сучасні теорії нації, відносячи релігію до одного із найдавніших проявів людської культури, відзначають, що релігія є складовою етносу. Але, розглядаючи взаємозв'язок і взаємозалежність релігії і етносу, слід усвідомлювати, що ці явища відмінні. Релігія, як ніякі інші суспільні феномени, що виступають суто природними вимірами людської дійсності, відображає трансцендентні сфери буття людини. Вона є ірраціональним вираженням вищого щодо людини буття. Етнос же - не надприродне явище, а результат взаємодії різних складових у процесі природного творення певної спільноти людей, які пов'язані різними нитками в соціально-економічній, культурній, географічній та інших сферах. Якщо релігія покликана наблизити, пов'язати людину з Богом, то в рамках етносу людина пов'язується з подібними до себе людьми свого племені, народності, нації. Як бачимо, онтологічні основи буття людини в релігії та етносі - відмінні. Вони не можуть заміщувати один одного і навіть не є рівнопокладеними. Етнос і релігія різноплощинні: етнос – природна, соціальна, культурна, навіть економічна одиниця, релігія за своєю суттю є трансцендентним явищем.

Під час етногенезу, на відміну від націогенезу, релігія постає одним із найважливіших компонентів цього процесу. Вважається, що всі релігії є етногенетичними, бо їх поява і розвиток відбувався в рамках певного соціального, в т.ч. етнічного, організму, який витворював й свою релігію, культ, специфічну форму колективного чи індивідуального усвідомлення, переживання трансцендентного, форму вшанування та поклоніння йому. В первісних суспільствах релігія стала єдиною зримою формою проявлення етнічного. Саме в релігії фіксуються конкретні культурні досягнення етнічної спільноти, а отже і рівень її розвитку. В первісну епоху існували тісні зв'язки між релігією та етносом, між плем'яними культурами та плем'ям, серед якого вони були поширені. Тому є всі підстави говорити про збіг в той час релігійного та етнічного, про їх тотожність. Релігія виступає засобом вираження плем'яної (протоетнічної) належності.

Релігійні уявлення у кожного народу своєрідні, відмінні від

інших, тісно пов'язані з їх етнічною картиною світу. Це тому, що релігія фіксує в понятті Бог результати пізнання світу, самої людини, весь (на перших порах) духовний (і не тільки) досвід етносу. Відтак релігія дає не тільки універсальні, а й перш за все етнічні форми осмислення людиною глибинних основ буття. Кожному народові характерне своєрідне сприйняття трансцендентного, через призму якого етнос організовує та відтворює світ.

Зростаючи разом з етносом, його релігія сприяє формуванню народу, інтегрує його завдяки спільній ідеології, єдиному віровченню, відправі культу тощо. Така релігія зберігає народ, його традиції, транслюючи їх з покоління в покоління. Як наслідок взаємодії релігійного та етнічного, формується етнорелігійність, яка відрізняє не тільки релігію від релігії, але й насамперед народ від народу. Тому належність індивіда до певної релігії виступає як його етнічна належність.

З розвитком людства як етноспільноти зафіксований на початковому етапі збіг етнічного та релігійного поступово втрачається. В етнорелігієгенезі різних народів етнічне, порівнюючи з релігійним, довгий час є визначальним чинником. Але з часом релігійне в людській історії починає домінувати, порівнюючи з етнічним, що стає вторинним і дещо несуттєвим. І лише у нові, а особливо в новітні часи етнічне бере реванш: відзначається сплеск національних рухів. В утворених секулярних суспільствах етнічне у взаєминах із релігійним набуває домінантного значення.

Якщо для етносу релігія, безумовно, є характерною ознакою, оскільки, як правило, кордони етнічного і релігійного збігаються, то для нації наявність релігії як ознаки не є обов'язковою. Це стосується особливо сучасних націй, скажімо, американської, де релігія (якась конкретна) не виступає національним критерієм. Навіть українців, які більш етнічно й релігійно гомогенні, ніж американці, не можна ототожнити з якоюсь однією релігією. На сьогодні жодний народ в світі не зберіг своєї релігійної однорідності. Людство перетворилось на багатоетнічну та полірелігійну спільноту.

Таким чином, онтологічний та історичний зв'язок між релігією та етносом, в результаті якого буття будь-якої релігії можливе і реальне лише в рамках певного етносу, де вона виникає, функціонує, трансформується, дає підстави вважати релігію певним етнічним індикатором народу. В такому разі в структурі етносу релігія не є домінуючою, а лише доповнюючою складовою. Як правило, тут мова може йти не про релігію взагалі, а про конкретні її конфесійні визначеності.

Етнос щодо релігії виступає необхідним ґрунтом (основою) для її виникнення, він є тим полем реального буття релігії, де вона розгортає свої трансцендентні смисли. Релігія щодо етносу постає суперечливим, поліваріантним за своїм характером духовним важелем впливу, який виконує різні функції.

2. Історичні етапи та закономірності етнорелігієгенезу

З історичної точки зору етнорелігійні взаємини розгортаються через етнорелігієгенез. Етнорелігієгенез – це розвиток етнорелігійних систем (кожної окремо і у взаємодії з іншими), в результаті якого формується специфічна етнорелігійна спільність або їх сукупність, які мають сталі ознаки, що проявляється в особливостях життєдіяльності та культурі етносу, його уявленнях, в т.ч. релігійних, про світ, самих себе. Зміни, які переживають етноси в ході своєї генези, а відповідно й їх релігійні системи, дають підстави говорити про історичні етапи та закономірності процесу.

Пануюча донедавна марксистська теорія розвитку людства, стверджувала, що людство у своїй історії проходить 5 суспільно-економічних формацій, яким відповідають певні стадії етнорелігієгенезу. Первісно-общинній формації, яка ще не знала класово-антагоністичного поділу суспільства, були притаманні такі етнічні одиниці, як рід і плем'я, яким властиві родові і плем'яні релігійні культури. В епоху рабовласницької і феодальної формації з'являється нова етнічна спільність – народність, яка виробляє більш розвинуті форми релігійних вірувань, відомих як етнічні релігії. Капіталізм в силу своєї інтегративної природи прискорює асиміляцію малих народів та народностей, створюючи вищий тип етнічної спільності – націю, разом з якою етнічні релігії виростають до національних і навіть світових. І остання – безкласова формація знімає консервативність і реакційність націй, проголошуючи злиття націй і класів у єдину людність. Відповідно релігія втрачає свої класові корені: безнаціональне суспільство характеризує безрелігійність людства.

Формаційний підхід виявився нездатним з'ясувати невідповідності, зокрема часу та умов виникнення світових релігій, які з'явилися в різні історичні епохи у різних народів на різних стадіях їх цивілізаційного розвитку; одночасне існування в одного й того ж народу етнічної та світової релігії тощо. В такій схемі з її фаталізмом, запрограмованістю немає місця дійсному суб'єкту історії – людині, етносу. Вся реальна історія з її суперечливою непередбачливістю втрачає реальність, стає ілюстрацією до голої теорії.

Навряд чи альтернативною можна вважати традиційну релігійну чи сучасну псевдорелігійну концепцію, які появу етносів і релігії пов'язують з творчою діяльністю Бога або необхідністю побудови земного раю, який повернув би витоків етнічну та релігійну єдність людства.

Відома спроба Л.Гумільова пояснити появу етносів на основі антиформаційних підходів приводить до того, що етнос постає вже не як історичне чи культурне, а як природне та біосферне явище. Спираючись на принцип пасіонарності (надлишкова енергія суто біологічного походження) як етнотворчий фактор етногенезу, дослідник в етногенезі побачив декілька фаз: зародження етносу, його становлення та розквіту (тобто історичного існування), занепаду та релікту, який завершується зникненням етносу. На жаль, Л.Гумільов зупинився лише на періодизації етнічного розвитку, не включивши релігію до цього процесу, хоч постійно звертався до неї як до ілюстрації своїх теоретичних розмірковувань та висновків.

Як бачимо, відсутність загально визнаної, всебічно обгрунтованої теорії етнорелігієгенезу, яка б розкрила природність (біологічність) та суспільність (історичність, соціальність, цивілізаційність) етнорелігійних змін, суттєво впливає на єдину періодизацію останніх. Але, на нашу думку, у взаєминах етнічного і релігійного можна виділити етап їх абсолютного збігу, на зміну якому приходять періоди акцентації етнічних в рамках національних релігій, а з появою світових – релігійних домінант. Новочасна секуляризація знов актуалізує етнопріоритетність, яка втрачається, як й аксеологічність релігії, з виникненням наднаціональних чи транснаціональних спільнот.

Не можна не бачити того, що етнорелігійні процеси протікають із певними *закономірностями*, які притаманні всім релігіям і всім етносам. Це, насамперед, зумовленість того чи іншого типу релігій та етнічних утворень від клімату та географічного середовища, в якому проживають людські спільноти. Від зовнішніх обставин залежить не тільки загальний фізичний вигляд представників етносу, а й характер їх ментальності, стиль і спосіб мислення, а зрештою - і типи релігій, зокрема активні чи споглядальні, пристосовницькі, світовтікальні чи світоопанувальні.

Зрозуміло, що поява тих чи інших релігій спричинена стадією розвитку і рівня свідомості людини, її пізнавальними можливостями, глибиною осягнення нею світу земного і світу трансцендентного, що, природно, закладається національною культурою та традицією. Очевидно також, що етнорелігієгенез залежить від ступеня соціально-економічної зрілості суспільства, який визначає швидкість, інтенсивність, напрямок, перспективи його поступу.

В процесі етнорелігієгенезу можна виділити дію одночасно двох тенденцій. Одна з них направлена на етнізацію (обетнічення або унаціональнення) людського суспільства та релігій, які в ньому з'являються, друга – на універсалізацію етнічного й релігійного життя людей, тобто деякою мірою на денаціоналізацію всіх сфер, в т.ч. і релігійної, людської діяльності.

Як свідчать історичні факти, етнорелігієгенез протікає у відповідності до закону протидії, коли інтенсивність і результативність етнорелігійного розвитку пропорційні ступеню протидії йому. Чим сильніша протидія, тим вищий рівень розвитку, накал етнорелігійних змін, а чим вищий рівень, тим сильніша протидія.

Як закономірність етнорелігієгенезу діє правило ланцюгової реакції. Етнорелігійне відродження будь-якого народу, як домінуючого, так і підлеглого, неодмінно веде до етнорелігійного ренесансу інших етнонаціональних спільнот не лише своєї, а й інших країн. Наприклад, американська “етнічна лихоманка”, зачепивши більшість етногруп в Америці, з кінця 70-х років перекинулась на західноєвропейські країни. З середини 80-х років етнічний неспокій став фактором суспільного життя Східної Європи, який врешті-решт зруйнував найбільшу етнічну імперію – Радянський Союз. Етнічний ренесанс або супроводжується релігійним відродженням, або проходить під релігійними гаслами чи у релігійних формах. У всякому разі, всі народи в етноруках намагалися віднайти свою зникаючу ідентичність, що говорить про всезагальність етнорелігійних пошуків в сучасному світі.

Особливістю сучасних етнорелігійних процесів можна вважати те, що вони вже не відбуваються в рамках окремого народу, незалежно від інших етнорелігієгенезів. Останні тісно пов'язані між собою, тобто протікають і в горизонтальному, й у вертикальному вимірі. Це означає, що на етнорелігієгенез якогось народу безпосередньо впливають подібні процеси інших народів. Відтак етнічний і релігійний розвиток якоїсь спільноти все менше залежить від внутрішніх, іманентних даних етнічної одиниці причин. Він дійсно стає елементом загального, вселюдського етнорелігієгенезу, підпорядковується його законам, тенденціям, часовим вимірам. Сьогодні умовою здорового етнорелігійного розвитку є збереження і розквіт всіх етносів, а не асиміляція чи поглинення великими націями малих. Цілісність і цінність людства - в його етнічному і релігійному багатстві.

Характерною рисою сучасності є різноманітність не тільки народів та релігій, а й багатоваріантність самого етнорелігієгенезу. Всупереч колись пануючій думці про уніфікацію всіх суспільних процесів, в тому числі й етнорелігійних, все більш популярною стає

думка про неповторність історичного й екзистенційного досвіду кожного народу, який не можна схематизувати, бо збідниться багатство і унікальність шляхів реалізації глибинного потенціалу різних національних культур.

І останнє, етнорелігієгенез має незворотний характер. Ті зміни, які відбулися в етнічному і релігійному обліку світу, окремих народів, не можливо повернути. Тому будувати майбутнє людство як цілісність етнічних спільностей, не враховуючи при цьому їхню історію чи відроджуючи колись існуючі народи та їх релігії – нездійсненна мрія, політична утопія.

3. Функції і роль релігії в етнічних процесах людства

Протягом людської історії функції і роль релігії щодо етносів неодноразово змінювалися із-за складності етнічних процесів, які характеризуються не лише виникненням і розвитком етносів, а й їх занепадом та знищенням.

Якщо під функціями релігії розуміти способи, рівень і напрями її впливу, то можна виділити декілька з них. Так, скажімо, компенсаторна функція релігії, яка щодо суспільства загалом постає як зняття у трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття, на рівні етносу виявляє себе як зняття тих проблем, які набули етнічних форм, і заміщення реальних проблем суто етнічного існування. Компенсаційна функція релігії щодо конкретного народу виявляється в тому, що вона, виводячи реальні цінності даного етносу із світу земного в світ небесний (сакралізація тутешнього життя) фактично заміщує їх у специфічній формі, відображає історичні і повсякденні умови його життя за допомогою релігійно-міфологічних символів, виправдовує статус і малює перспективи народу, дає надію нездійсненим сподіванням пригніченого народу, чим, власне, виповнює реально неіснуючу рівність народу. Урівнюючи людей в рамках однієї етнічної спільноти, релігія в такий спосіб знімає гостроту соціальних конфліктів в суспільстві.

Якщо конкретизувати щодо етносу загальну світоглядну функцію релігії, яка задає граничні критерії людського життя, то релігія формує не лише універсальні світоглядні установки і, як правило, в етнічних формах, але й етнічно означену уяву про світ. Так, порівнюючи релігійну та етнічну картини світу, бачиш, що релігія може виконувати різну за значенням для етносу світоглядну функцію. В рамках етнічної релігії, де етнічна та релігійна картини світу збігаються, ця функція позитивна в частині збереження універсальних знакових комплексів, який виокремлюються через єдиний лексичний фон, що наявний в свідомості

людини тієї спільноти, до якої вона належить. З появою в етнічному середовищі чужої для нього релігії виникає конфлікт між етнічною і новорелігійною картинами світу. І тут постає питання: як долається суперечність між ними, чи змінюються вони, у яких формах релігійне пристосовується до етнічного і навпаки? як релігійна картина світу етнізується і як сакралізується етнічна? які етнічні символи вводяться до релігійної картини світу і які релігійні стають етнічними? Є підстави стверджувати, що етнічна картина світу взаємодіє з релігійною, в результаті чого змінюються старі і утворюються нові синтетичні константи етнічного світогляду.

Близькою за значенням до компенсаторної та світоглядної функцій релігій виступає рефлекторна, яка проявляється через відображення всієї сукупності буття якоїсь нації, всіх аспектів її життя. Це знаходить себе у символіці, в якій національне сакралізується, а релігійне – етнізується.

Виконуючи свою комунікативну функцію, релігія на загальнолюдському рівні постає як засіб зв'язку віруючих з Богом в рамках якогось віросповідання, конфесії, церкви. Ця ж функція щодо етносу є домінантою у стосунках одновірців, яка ґрунтується на етнічній єдності, сприяючи зближенню і контактам єдиновірців.

Релігії характерна ще одна роль щодо етносу – інтегративна, завдяки чому забезпечується зв'язок, злагода, згуртованість одновірців. В рамках етнорелігій зв'язок етносу за віросповідною ознакою ґрунтується на кровному родстві. Із-за пріоритетності етнічного в етнічних релігіях останні краще інтегрують етнос, ніж світові релігії, для яких релігійні, а не етнічні цінності є домінантними. Етнічні релігії прагнуть до національної єдності і солідарності, в той час як світові релігії переслідують іншу мету – єдність релігійну, солідарність всіх народів, але за віросповідним принципом. Може скластися враження, що світові релігії не здатні інтегрувати народи. Але ж відомо, яку роль відіграв іслам в інтеграції арабів, чи католицизм – поляків, а протестантизм – німців. Всі сучасні європейські народи фактично досягли свого повного національного визначення завдяки світовій релігії – християнству, в тому числі й руси, яких в рамках єдиної держави допомогло об'єднати християнство.

Похідними від інтегративної є етноформуюча, етноідентифікаційна, етноконсолідаційна, етнозберігаюча та інші функції. В період зародження і утвердження етносу релігія виступає як інтегратор останнього, а на етапі життєдіяльності нації, особливо при загрозі для її існування, релігія щодо етносів виконує зберігаючу роль.

Згадаємо роль зороастризму в збереженні гебрів та парсів чи роль греко-католицизму в самозбереженні українського народу.

Релігія тоді є позитивною силою щодо етносу, коли повністю або частково вплетена в етнічну структуру народу, коли збігаються конфесійні та географічні кордони етнічної спільноти, якщо релігія і церква включені до національної культури, коли відбувається в масовій свідомості ототожнення конфесійної та етнічної належності через призму самоусвідомлення й самовідчуття за моделлю “українець-православний”, “узбек-мусульманин”, “швед-лютеранин”, “бірманець-буддист” тощо. Тільки в цьому разі можна говорити про виконання нею інтегративної функції. Але на сьогодні таких монолітних, релігійно гомогенних націй майже не лишилося. Абсолютизувати роль релігії щодо етносу виключно в інтегруючих детермінантах не слід, бо на стадії становлення нації або самозбереження вона може бути різною.

Етноконсолідуюча роль релігії проявляється в тому, що створюються інтегруючі цінності у межах етносу, субетносу, між етносами. Направлена на зміцнення однорідності якогось етносу, релігія виконує внутрішньоетнічну (або інетнічну) функцію, тобто цементує ядро народу, нівелює відмінності або розбіжності між наявними всередині нього субетнічними або етногеографічними групами. Виконуючи цю функцію, роль релігії зростає, оскільки повноцінна трансляція етнічного досвіду і традицій неможлива без залучення релігійних каналів. А це тому, що в релігії, особливо національній, закладена модель етнічної цілісності. В процесі консолідації етносу релігія утверджує її всіма своїми складовими. Так, культ задовольняє етнос в його зміцненні через виконання культових дій з хрещення дітей, весільних та поховальних церемоній тощо. Саме культ регламентує національну поведінку, зберігає її етнічні стереотипи. Індивідуальна подія, багаторазово повторюючись серед етносу, забезпечує структурний ритм етнічного поля, маніфестує спільність історичної долі. Загальні віросповідні принципи, які визнають представники певного етносу, сприяють створенню спільного інтелектуального простору, визначають кордони духовного життя цього народу. Крім того, етноконсолідація має і зовнішні виміри, коли завдяки релігії досягається згуртованість різних народів або в рамках єдиної держави, або всередині одної конфесії, або для виконання якогось проекту.

Розглядаючи роль релігії в етногенезі з точки зору лише її функціональності, ми свідомо відмовляємося зрозуміти релігію як активний і суперечливий фактор соціальних і духовних змін, зокрема як чинник етноісторії, етногенезу, етнорозвитку людства. Традиційно релігія подається виключно як похідне від породжуючого її соціального

середовища, а відтак як пасивний наслідок, а не причина локальних або глобальних суспільних, в т.ч. й етнічних, змін. Надаючи релігії лише консервативну, зберігаючу, тобто охоронну, функцію, ми сприймаємо її лише як надбудову над соціальними відносинами з дуже пасивною роллю в етнопроцесах. Якщо ж розглядати релігію як складову соціального процесу, тоді вона постає фактором соціальних змін, а не лише основою стабільності суспільства. Великі релігійні рухи мали значення для диференціації основних типів суспільства, для створення окремих етносів, окремих цивілізацій. Ідеї, які були закладені в цих релігіях, здатні були істотно зрушити традиційні суспільства, змінити світові парадигми і смисли людської життєдіяльності, але за умови певної відповідності тієї чи іншої релігії смислопокладеній діяльності етносу.

Функціоналістська модель релігії однобічно підкреслює позитивний вплив релігії на етнос і недооцінює той факт, що він не завжди був поступальним, інтегративним. Часто релігія мала дестабілізаційний й асоціальний вплив. Більше того, одна й та ж релігія може слугувати цілям національної консолідації (католицизм в Польщі) чи сприяти асиміляції впливів з боку інших націй (католицизм в Чехії), а також може викликати етнічні конфлікти, а отже й дезінтегрувати суспільство. Проте роль релігії не зводиться лише до функціональної чи дисфункціональної. Випадки, коли релігія виступає як фактор дезінтеграції, конфлікту, руйнування, не говорить про її негативну природу. Конфлікт на одному рівні може сприяти інтеграції на іншому.

Якщо оцінити роль релігії як сумарний результат і наслідок впливу на етнорозвиток людства, то вона є важливою, а в деякі періоди історії – визначальною, проявляючись в діалектиці своїх амбівалентних значень. Наукове з'ясування ролі релігії передбачає комплексність: з одного боку, релігія виступає інтегративним фактором, який підтримує стабільність етнічної системи і загалом суспільства; з іншого - релігія є джерелом перемін в соціальній сфері, які одночасно викликають зміни і в самій релігії.

4. Релігія в національному бутті українського народу

Релігія в житті українства відіграла особливу роль. Не випадково наш народ вважається одним із найрелігійніших в світі, а його історія є свідченням тісного взаємозв'язку між етнічним та релігійним. Протягом свого довгого етногенезу українці зазнавали впливу різних релігій, зокрема православ'я, католицизму і греко-католицизму, протестантизму, навіть нехристиянських традицій. Сьогодні активно втручаються в їх життя й нетрадиційні та нові релігії.

На певних історичних етапах цей зв'язок був різний за формами, інтенсивністю, наслідками. Найбільш природними, а отже й гармонійними, були відносини між релігією та протоукраїнським етносом в ранню епоху. У автохтонного населення виникає специфічна система вірувань. Вона виросла з місцевих культурних традицій. Слов'янські племена, з яких формувався український етнос, виводили своє походження від етнічних богів. Висновок про те, що "руси - Дажбогові діти", має й нині своїх прихильників серед українських неоязичників. В міру розвитку нашого суспільства окремі плем'яні культури об'єднувалися в єдиний для всіх русів пантеон богів з головним серед них Перуном - богом блискавки і війни. Відтак в історії України релігія вперше зустрілася з етносом у формі язичництва. Поява і формування українського етносу відбувалися під безсумнівним впливом релігії, зокрема автохтонних політеїстичних вірувань, які самі по собі також є результатом синтезу різних плем'яних культур тих етносів, що вливалися в праукраїнський етнос. Аналіз давньослов'янського пантеону богів засвідчує його синкретичність. Реформу язичництва провів князь Володимир - майбутній хреститель Русі, усвідомивши необхідність не стільки етнічної, скільки релігійної спільності для державного об'єднання країни.

Природна еволюція етнічної релігії українців була перервана у X столітті хрещенням Русі. Тобто християнство не з'явилося в Україні як продукт органічного саморозвитку суспільства: всі його конфесійні форми принесені в Україну ззовні, зокрема православ'я - з Візантії, католицизм - з Риму, протестантизм - з різних європейських країн. Їх поширення мало відосередній характер. А це вело до розколу суспільства, міжконфесійних колізій, великих трагедій у національному бутті, зумовлених релігійними факторами, духовних зламів та змін всієї парадигми розвитку українства.

З часу появи на українських землях християнства впливи релігії на етнічний розвиток України значно посилюються та ускладнюються. Треба визнати, що християнство як державна релігія в X-XII століттях прискорило кристалізацію етносу Київської Русі. Разом з тим впровадження нової релігії вплинуло на втрату суспільством своєї релігійної, соціальної і культурної єдності. Протягом століть поруч із християнством зберігається язичництво як релігія народних мас, які противилися (свідомо чи несвідомо) християнізації. Наслідком цього є утворення феномену двовір'я, яке своєрідно поєднує язичницькі і християнські елементи у віруваннях народу. Відтак християнство в Україні довгий час існує у народній (для широких мас) та ортодоксальній (для знаті і кліра) формах. Між релігійним та етнічним виникає конфлікт.

Забезпечити своє успішне і повнокровне функціонування в Україні християнство могло лише за умов включення його в історичний та

етнічний контекст. З часом воно набуває етнічних рис як в культовій сфері, храмовій архітектурі, так і у витлумаченні деяких віросповідних положень. Християнство Київської Русі активно включається в етногенез і панує в духовному житті нового етносу, тобто відіграє етнотворчу та етноінтегруючу роль. Завдяки християнству походження русів пов'язується із біблійним Яфетовим плем'ям, тобто русичі вписуються в пануючу модель світового розвитку.

Включенню нової релігії до процесу національної ідентифікації сприяли специфічність духовності українців, їх душевної архітекtonіки. Відомо, що українці характеризуються певним індивідуалізмом, перевагою почуттєвого начала над інтелектуальним та вольовим, прагненням до духовного усамітнення, високою витривалістю і терпеливістю, бажанням мати заступника тощо. Звичайно, християнство вплинуло на українців, змінивши їх ментальність, моральність у відповідності до Христових заповідей. Водночас умови життя українського етносу реформували і саму релігію. Це дає підставу говорити про особливий її тип - українське християнство. Йому притаманні такі особливості, як соборноправність, демократичність, софійність, відкритість, побутовість, естетизм тощо.

До XVI ст. християнство в Україні існувало в його східній формі - ортодоксії. В результаті реформаційних рухів, в які була втягнута і Україна, конфесійна єдність була втрачена. Виникла Уніатська церква, з'явилися перші протестантські громади. Відтак християнство поділило український народ за конфесійною ознакою. Поглибилося соціальне розмежування суспільства на основі його релігійної неоднорідності. Народні маси залишилися вірними православ'ю або греко-католицизму, верхи здебільшого належали до католицької або протестантських церков.

В періоди політичної кризи чи деградації життя українського народу провідна роль в етнорозвитку і етноінтеграції переходила до однієї з християнських церков – православ'я чи греко-католицизму. Ці церкви виступають в цей час єдиним провідником національної ідеї, інтеграції всіх національних сил, сприяючи індивідуалізації українського етносу. Кризові епохи в українській історії закінчувалися національним і релігійним відродженням. Вони, як правило, в Україні збігалися, живлячи, стимулюючи й активізуючи один одного.

Наявність декількох церков в Україні часто призводило до появи міжконфесійних суперечок. Вони, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, робили його легкою здобиччю різних держав і церков. Відтак християнство слугувало засобом соціального і національного поневолення народу. Водночас воно було і засобом його боротьби проти соціального і національного гноблення, оскільки відіграло роль фактору, що сприяв

збереженню українського етносу як такого. Саме конфесійна строкатість не дала можливості українству повністю зросіянитися чи полонізуватися.

Впродовж більшої частини української історії у народі відсутній абсолютний збіг релігійного або конфесійного "МИ" з "МИ" національним. Поступово відбувалася підміна національного почуття релігійним. Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату православна церква перетворилася на засіб денационалізації українців (заборона на національну мову богослужіння, книжки київського друку, український обряд хрещення тощо). Вона призвела до знищення в українців їх національного почуття. Протиставлення релігійного "МИ" національному негативно позначилися на динаміці національного "МИ" українців. Православ'я вело до деградації етнічної самосвідомості українців, до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі. Часто і греко-католицизм з його орієнтацією на вселенськість християнства втрачав національні обриси, розмиваючи українську специфіку кафолічної віри або уніфікуючи етнічну своєрідність обрядової діяльності до всезагальних католицьких форм.

Експерименти з українцями в духовній сфері продовжилися в атеїстичні часи, коли вони були відлучені від будь-якої релігії. Відібравши мову і релігію – основні індикатори етнічної належності, радянська держава майже знищила й етнічність українців. Незважаючи на всі катастрофічні злами в духовній історії, лише завдяки національній свідомості окремих представників народу, його душі та зафіксованій у народну творчість ментальності етнос зберігся. Етнічне у взаєминах із релігійним виявилось сильнішим, воно змогло інкорпорувати, інфільтрувати, знейтралізувати чужі ідоли та ідеали всупереч дезінтегративній та асиміляційній діяльності окремих церков.

Все це і багато іншого говорить про те, що національне і релігійне в історії українського народу тісно пов'язані. Аналіз сучасного духовного стану українського суспільства підтверджує їх історичну взаємозалежність, дає можливість констатувати складність етнорелігійних проблем в Україні, але одночасно шукати і знаходити шляхи їх розв'язання, які збережуть міжетнічний і утвдять міжконфесійний мир в нашій державі.

Література:

1. Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998.
2. Григорієв Н. Основи націознання. – Вінніпег, 1940.
3. Іванишин В. Нація-державність-націоналізм. – Дрогобич, 1992.
4. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990.

5. Історія релігій в Україні. – К., 1999.
6. Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні у 10 томах. – Т. 1. – Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. – К., 1996. – С. 5-40.
7. Колодний А., Здіюрук С. Становлення національних церков як складової національного відродження // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998. – С. 43-49.
8. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців. – Львів, 1996.
9. Минкявичюс Я. Религия в многонациональном мире. – Вильнюс, 1978.
10. Нельга О. Теорія етносу. – К., 1997.
11. Обушний М. Етнос і нація. – К., 1998.
12. Ребет Л. Теорія нації. – Мюнхен, 1955.
13. Релігієзнавчий словник (відповідні терміни). – К., 1996.
14. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.
15. Рибачук М. та ін. Національне відродження. – К., 1995.
16. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Володимир-Волонський, 1933.
17. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.

*А.Гудима** (м. Тернопіль)

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В КУРСІ “РЕЛІГІЄЗНАВСТВО”

Традиційна програма з релігієзнавства, яка зорієнтована переважно на історію релігії та церкви, з’ясування особливостей релігії, як духовного явища та феномена культури, не завжди забезпечує можливість сповна реалізувати навчально-виховні завдання предмету. Студенти скоріше оволодівають світоглядно-методологічними засадами дисципліни, а не опановують матеріал, який би відповідав потребам сучасного національного відродження українського народу. Відомо, що замулені джерела історії нашого народу політичною волею непрошених

* А.Гудима – к.філос.н., доцент Тернопільської медичної академії ім. І.Горбачевського